

18. Новітня історія України. Частина друга (1939 – 2001): [підруч. для 11-го кл.] / Ф.Г. Турченко, С.М. Тимченко, П.П. Панченко. – К. : Генеза, 2001. – 384 с.
19. Пометун О.І. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії / О.І. Пометун // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 13–17.
20. Пометун, О. Методичні рекомендації для вчителів (викладачів) з вивчення діяльності ОУН-УПА [Текст]: методические рекомендации / О. Пометун, О. Галегова // Історія України. – 2006. – №33–34 (вересень). – С. 14–15.
21. Програма з історії України для 6–11 класів // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 1996. – № 1–2. – С. 2–43.
22. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України 5–12 класи. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Шкільний світ, 2004. – 115 с.
23. Радзивілл О.А. Шкільний підручник нового покоління з історії України: інтеграція здобутків науки й вимог оновлення змісту шкільної історичної освіти. На прикладі підручників Ф. Турченка «Історія України» для 9–11 класів загальноосвітньої школи / О.А. Радзивілл // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – XX випуск. – Запоріжжя, 2006. – С. 461.
24. Струкевич О.К. Історія України: [підр. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О.К. Струкевич, І.М. Романюк, С.І. Дровозюк. – К. : Грамота, 2011. – 320 с.
25. Темиров Ю.Т. История Украины (1914–1945 гг.): [интегрирован. курс: учеб. пособ. для 10 кл. общеобразов. шк.] / Ю.Т. Темиров, Н.Р. Темирова, И.Я. Тодоров. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 488 с.
26. Терно С.П. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи / С.П. Терно // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 6–8.
27. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945): [підруч. для 10-го кл. сер. шк.] / Ф.Г. Турченко. – К. : Генеза, 1994. – 344 с.
28. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917 – 1945): [підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. шк.] / Ф.Г. Турченко. – К. : Генеза, 1998. – 384 с.
29. Удод О.А. Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави (до 60-річчя з дня народження професора Ф.Г. Турченка) / О.А. Удод // Історія України. – 2007. – № 7. – С. 1–5.
30. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.): [навч. посіб. для 10 кл. серед. шк.]. – К. : Генеза, 1998. – 400 с.
31. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

УДК 37.018.43

Моцак С. І.

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті на основі аналізу психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики охарактеризовано методи та прийоми навчання всесвітньої історії в 10–11 кл. шляхом впровадження технології розвитку критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, методика формування критичного мислення старшокласників, інтерактивні методи навчання.

Моцак С. И. Развитие критического мышления старшеклассников на уроках всемирной истории. В статье на основе анализа психолого-педагогической литературы и педагогической практики охарактеризованы методы и приемы обучения всемирной истории в 10-11 кл. путем внедрения технологии развития критического мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, методика формирования критического мышления старшеклассников, интерактивные методы обучения.

Motsak S. The development of critical thinking high school students on the lessons of world history. In article on the basis of the analysis of psychological and pedagogical literature and pedagogical practices described methods and techniques of teaching world history in 10th-11th grade by introducing technology development of critical thinking.

Key words: critical thinking, methods of formation of critical thinking high school students, interactive teaching methods.

Одним з основних завдань освітньої галузі «Суспільствознавство» є розвиток інтелекту дитини, її критичного мислення. Розвиток критичного мислення є важливим завданням навчання історії на всіх рівнях. З огляду на це, до навчальних програм мають бути включені суперечливі й дискусійні питання, гострі проблеми.

Сьогодні важко уявити якісну гуманітарну освіту без критичного мислення. В умовах інформаційного суспільства потреба в критичному мисленні стає дедалі затребуванішою. Критичне мислення, на думку дослідників, є частиною підготовки громадян до життя в плюралістичному, толерантному, демократичному суспільстві.

Всесвітня історія як навчальний предмет має значний потенціал для формування вмінь критичного мислення старшокласників.

Вивчення стану наукової розробки означеної педагогічної проблеми показало, що проблема розвитку критичного мислення перебуває в центрі уваги зарубіжних і вітчизняних педагогів і науковців: Дж. Брунера, Л. Виготського, Д. Дьюї, Д. Клустера, Ж. Піаже, Д. Халперна. В працях М. Брауна, М. Вайнштейна, С. Кілі, М. Ліпмана, Р. Пауля, О. Петрова відображено еволюцію поглядів на критичне мислення, його роль у світовій освіті кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Дослідники О. Бутенко, С. Заїр-Бек, А. Кроуфорд, Д. Макінстер, С. Метьюз, Р. Паул, В. Саул в своїх працях розглядають методи і прийоми розвитку критичного мислення учнів у процесі викладання різних предметів у загальноосвітній школі.

Шляхи формування в учнів критичності мислення вивчають українські науковці Л. Велитченко, Г. Липкіна, С. Максименко, Л. Рибак, Н. Чернега.

Проблема формування критичності мислення в навчанні історії знайшла відображення в науковому доробку Ж. Бондарук, А. Булди, Н. Гупана, Д. Десятова, О. Пометун, С. Терно, О. Турянської, О. Удода, Т. Чубукової, Г. Фреймана та ін.

Досвід українських педагогів узагальнює професор Бердянського педагогічного університету К. Баханов у своїй монографії «Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти».

Метою статті є на основі аналізу психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики охарактеризувати методи та прийоми навчання всесвітньої історії, які сприяють формуванню критичності мислення старшокласників

У методичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «критичне мислення».

Так, на думку дослідниці І. Бондарук, «критичне мислення – це особливий тип мислення людини, спрямований на самостійне розв’язання нею конкретної пізнавальної чи життєвої проблеми через її всебічний розгляд на основі різних джерел інформації, визначення шляхів розв’язання цієї проблеми, їх оцінювання й обґрунтований вибір одного з них з постійною рефлексією та корекцією власної мисленнєвої діяльності [1].

Дослідник С. Терно, розглядає критичне мислення як здатність використовувати певні прийоми обробки інформації, що дозволяють отримати бажаний результат. Це вміння робити логічні умовиводи, приймати обґрунтовані рішення, оцінювати позитивні й негативні риси як отриманої інформації, так і самого розумового процесу [5].

О. Пометун визначила особливості навчального процесу, побудованого на засадах критичного мислення. На думку дослідниці, він має відповідати таким ознакам, як:

а) у навчання включаються завдання, розв’язання яких потребує мислення вищого рівня (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, оцінювання); б) пізнавальна діяльність учнів організовується як дослідження учнями певної теми шляхом інтерактивної взаємодії між ними; в) результатом навчання є не засвоєння фактів чи чужих думок, а формування власних суджень на основі застосування до інформації певних прийомів мислення; г) викладання у цьому процесі є стратегією постійного оцінювання результатів із використанням зворотного зв’язку «учні – вчитель»; д) критичне мислення потребує від учнів достатніх навичок оперування доказами та формулювання висновків; е) навчання передбачає особисту відповідальність – учні мають бути вмотивовані до обговорення і вирішення проблем, а не намагатися уникати їхнього розв’язання [4].

Навчальна мета курсу «Всесвітньої історії» у старшій школі полягає в набутті старшокласниками знань про недавню історію і сучасність провідних народів світу, в першу чергу, європейських, а також умінь застосовувати знання на практиці. Навчальний матеріал курсу передбачає засвоєння багатьох складних понять і термінів, формування власного погляду на ті чи інші події та явища новітньої історії, формування в учнів певних ключових життєвих компетентностей.

На думку Т. Ладиченко, курс всесвітньої історії ХХ – початку ХХІ ст., має сприяти формуванню ціннісних установок особистості, що ґрунтуються на загальнолюдських моральних нормах, громадянських цінностях і ставленні, глибокому світоглядному розумінні гуманізму як первинної субстанції людських відносин у суспільному житті, активній життєвій позиції.

У науковій літературі представлена значна кількість досліджень про шляхи розвитку критичного мислення, у тому числі й в учнів старшої школи.

Процес розвитку критичного мислення повинен мати системний характер. Вивчення кожної теми з курсу всесвітньої історії має передбачати відпрацювання відповідних логічних операцій, законів логічного розмірковування, методів історичного пізнання, загальнометодологічних принципів, стратегій та процедур на різних етапах вивчення історії.

Старшокласники мають оволодіти основними принципами та операціями логічного мислення, що дозволить виробити новий критичний стиль мислення, допоможе аналізувати проблеми в будь-якій сфері життя та знаходити їх оптимальне вирішення. Сьогодні важко уявити якісну суспільствознавчу освіту без критичного мислення.

Дослідники доводять, що між інтерактивним навчанням і критичним мисленням існує нерозривний зв’язок. Основна ознака інтерактивного навчання – це багатостороння комунікація, що організується в процесі навчання. У процесі колективного виконання навчального завдання відбувається спілкування учнів, що передбачає не просто участь кожного з учнів у колективній діяльності, а й колективно розподілену діяльність, а, отже, й колективно здобутий результат. Обговорюючи навчальну проблему (проблемне питання, що не має

однозначної відповіді) у малій групі, кожен висловлює свою версію розв’язання, ці версії синтезують у груповому варіанті розв’язку з наступною презентацією своєї думки класові. Відбувається обмін думками й порівняння, доповнення та коригування свого варіанту відповіді. Така діяльність передбачає виконання мисленневих операцій вищого рівня: аналізу, синтезу, порівняння, оцінювання тощо, притаманних критичному мисленню [1].

У методиці є чимало методів і прийомів, які застосовуються для розвитку критичного мислення учнів. Отже, розглянемо основні з них і можливості їх використання на уроках всесвітньої історії в старших класах.

Розвитку критичності мислення старшокласників будуть сприяти різноманітні завдання. Так, при вивченні історичної теми на уроках всесвітньої історії в 10-11 кл. учитель може запропонувати учням *завдання на добір аргументів «за» і «проти»*. Для цього вчитель має поділити клас на малі групи. Одна група висловлює аргументи «за», інша – «проти».

У навчанні всесвітньої історії вчителі можуть застосовувати проблемні завдання, різноманітні за змістом і обсягом. Так, учням 10 кл. можна запропонувати проблемне завдання типу «Порівняйте Жовтневу революцію 1917 р. у Росії і Велику Французьку революцію. Знайдіть спільне та відмінне». Вирішення цього проблемного завдання передбачає підготовку додаткових матеріалів учнями, самостійну роботу з історичними джерелами, довідковою літературою. Така форма проведення уроку сприятиме розвитку логічного мислення, формуватиме навички колективної співпраці, вміння порівнювати історичні події та процеси, дискутувати, аргументовано доводити свою точку зору.

Важливим прийомом розвитку критичного мислення на уроках всесвітньої історії є робота з *історичними документами*. Опрацювання текстів документів відкриває можливості старшокласникам для поглибленого осмислення провідних питань історичного розвитку та формування прийомів розумової діяльності і навчальної роботи. Робота з історичними документами передбачає творчий характер. Учні повинні: вміти відбирати необхідний матеріал з декількох документів для самостійного вирішення навчального завдання; вміти зіставляти історичний документ з іншими історичними джерелами; вміти зіставляти історичні документи, що відображають різні погляди на одну подію; вміти виявляти причинно-наслідкові зв’язки подій і фактів, відображених в історичному документі; вміти здобувати з декількох історичних документів необхідну інформацію, узагальнювати і аналізувати; вміти вільно оперувати інформацією, видобутою в результаті аналізу декількох історичних документів. Важливе значення при опрацюванні джерел інформації мають такі завдання: аналіз змісту тексту; оцінка ступеня достовірності викладених у тексті відомостей; визначення точки зору автора на події; надання оцінки джерела та інформації, що в ньому міститься.

Розвитку критичності мислення сприятимуть *відкриті історичні задачі*. Такі види завдань є одним із видів практичної роботи на уроках всесвітньої історії, які допомагають активізувати інтерес до вивчення теми, сприяють самоосвіті учнів. Так, наприклад, до теми «США і Канада» учням можна запропонувати таку відкриту задачу: «У 70-х рр. ХХ ст. встановилася приблизна рівновага між двома світовими блоками. Було проведено низку результативних американо-радянських зустрічей. Почався процес розрядки озброєння. Питання: відрекомендуйте себе на місці керівників наддержави. Як США і СРСР могли наочно продемонструвати всьому світу свою згоду на довгострокову мирну співпрацю?». Учні повинні самостійно знайти правильну відповідь на запитання.

На думку дослідників І. Бондарук, Н. Венцевої, Д. Десятова, О. Пометун, формуванню критичності мислення старшокласника будуть сприяти уроки історії у формі дискусії.

Використання *дискусії* на уроках всесвітньої історії в старших класах дає можливість ознайомити з різними поглядами та оцінками щодо подій і персоналій, які існують в історичній науці, ініціює всебічний аналіз винесеної для обговорення проблеми, формує вміння аргументовано висловлювати свій погляд на проблему.

Завданням вчителя є обрати форму дискусії, яка б найкраще відповідала темі та меті уроку, підготовленості учнів, особливостям навчального матеріалу. Таким чином, дискусія є одним із методів критичного мислення. У навчанні всесвітньої історії з метою формування критичного мислення старшокласника вчитель може застосовувати такі різновиди дискусії, як: класичні дебати, експрес-дискусія, текстова дискусія, проблемна дискусія, круглий стіл, коло, акваріум, дискусія з використанням словосполучення «Що було б, якби ...».

На нашу думку, *запитання, що не мають однозначної відповіді*, можна розглядати як ефективну можливість для розвитку критичного мислення старшокласника. Методами, які спонукають учнів самих ставити питання є: знаємо – хочемо дізнатися – дізналися; дошка запитань; сократівське опитування; обмін проблемами; конкурс на краще проблемне питання уроку; експерти проти журналістів; атака на вчителя, атака на учня; листування; читання тексту з позначками; М-схема; порожній стілець; письмове есе-роздум; письмова дискусія; торнадо; так і ні; письмові дебати; мозковий штурм із використанням конвертів; метод РОФТ; складання сенканів.

Так, метод «Знаємо – хочемо дізнатися – дізналися» найкраще використовувати на етапі актуалізації та мотивації навчальної діяльності учнів. У процесі роботи старшокласників спочатку просять подумати над тим, що вони вже знають з теми уроку, поставити запитання до цієї теми та знайти відповідь на ці запитання. Під час роботи учням можна запропонувати заповнити таблицю:

Що знаємо?	Про що хочемо дізнатися?	Про що дізналися?

На уроці узагальнення та систематизації знань з метою формування критичності мислення вчитель може застосовувати метод «Дошка запитань». Сутність методу полягає в такому: вчитель вивішує великий аркуш паперу на видному місці в класі, де учні можуть записувати запитання, які виникають у ході обговорень під час уроків. Мета полягає в тому, щоб учні могли записати будь-які свої запитання, що виникають у них, коли вони беруть участь в обговоренні, читають щось самостійно за власним вибором чи дорученням вчителя, виконують інші завдання. У цьому переліку вчитель може знайти цікаві варіанти ключових і тематичних питань, які він зможе використати при вивченні цієї теми наступного навчального року.

Для прояснення ідей, дослідження контексту, розгляду основ, визначення припущень і формулювання точки зору вчитель може застосовувати метод «сократівське опитування». Під час застосування цього методу вчитель може поставити такі запитання: що ви маєте на увазі, коли кажете...?, який приклад ви можете навести...?, які припущення ви робите?, чому ви робите ці припущення?, ви припускаєте, що...? чи маєш власну точку зору щодо...?, які твої докази для цього?, що буде результатом, якщо це станеться?.

При вивченні нової теми на уроці вчитель може застосувати метод «пошуку цікавих запитань». Вчитель може запропонувати учням записати на дошці запитання, на які їм би хотілося знайти відповідь. Саме ці запитання стають основою вивчення нового матеріалу на уроці. Як варіант цього методу можна обрати ситуацію, коли всі запитання, які виникли в учнів, залишаються на дошці, а в кінці уроку учні на них відповідають.

Формуванню критичності мислення сприятиме метод «Конкурс на краще проблемне питання уроку». Вчитель пропонує учням після ознайомлення з темою уроку скласти запитання, які записуються на дошці. У ході невеличкого голосування залишається те питання, за яке проголосувала більшість учнів. Це питання і стає основою вивчення нового матеріалу.

Унікальною формою письмового розв'язання проблеми є метод «мозкового штурму» із використанням конвертів.

Кожному учневі видається конверт з окремим проблемним питанням. За певний час йому потрібно на окремій картці письмово відповісти на проблемне питання, аргументувавши свою думку. Після цього конверт передається наступному учневі, який описує власний варіант бачення проблеми. Так в конверті опиняються картки учнів усього класу. Після опрацювання проблемних питань конверт передають його першому власникові. Він знайомиться зі змістом відповіді та узагальнює думки всього класу з цього питання. Навчання оптимально розвиває мислення, в тому числі й критичне, за умови, якщо учень не тільки набуває історичних знань, але й засвоює способи одержання цих знань. Навчити учнів висловлювати власні судження, виділяти головне та робити порівняння, оперуючи доводами та конкретними фактами, стає можливим лише за умови залучення школярів до процесу дослідження, який є набагато цікавішим і захоплюючим для них, ніж просте накопичення емпіричних знань.

При роботі з історичними документами можна застосовувати «метод РОФТ». Метод дозволяє учням встановити історичні зв'язки та визначити коло історичних осіб, чия діяльність складала зміст певної історичної ситуації.

Як приклад, наводимо частину таблиці, що міститься в підручнику для 10 класу П.Б.Полянського «Всесвітня історія» [10].

Роль (від кого йде певна інформація?)	Отримувач (хто отримує?)	Формат (у якій формі?)	Тема (про що це?)
Імператриця Олександра	Микола II	Переписка	Порада в усьому слухатися Григорія Распутіна
В. Шульгін	Депутати Державної Думи	Виступ	Осуд царської влади

Під час підбиття підсумків уроку, вивченні нового матеріалу можна застосовувати метод «Складання сенканів». Він спонукає із великого обсягу інформації відібрати головне й відтворити у стислій формі.

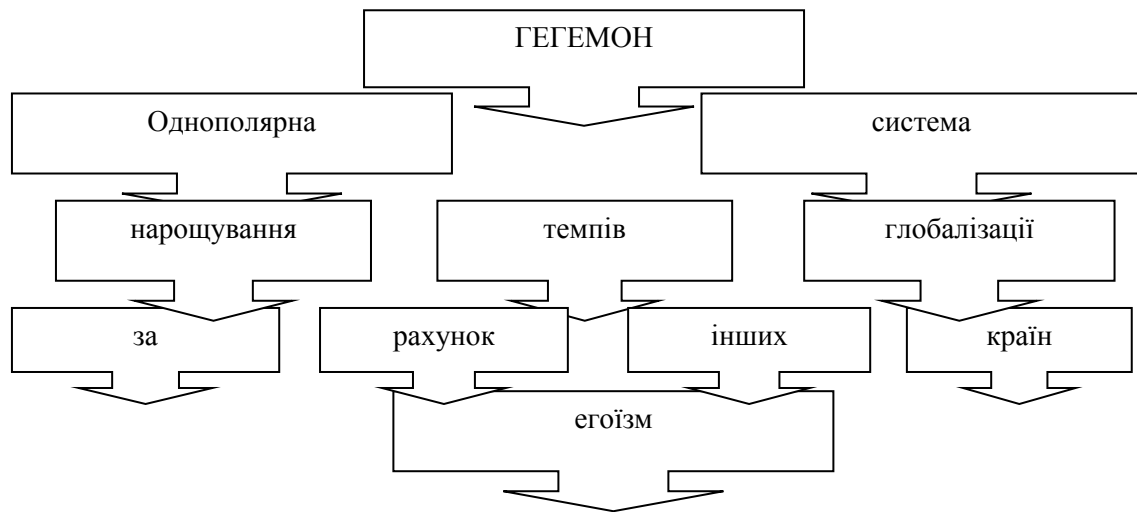
Формуванню критичного мислення старшокласників сприятиме прийом «Піраміда роздумів». За цим прийомом учні на дошці або в зошитах записують перший рядок, виражений одним словом, звичайно іменником; другий рядок учні будують із двома словами; третій – трьома; четвертий – чотирма (ставлення учня до даної теми). Потім рядки зменшують кількість слів – 3, 2, 1 (останнє слово учні пишуть на емоційно-образному рівні теми, воно виступає «скарбом» – висновком, заритим під «пірамідою»).

Цей прийом, на нашу думку, може бути запропонований як індивідуальне самостійне завдання та використовується на стадії рефлексії, хоча може бути дана і як нетрадиційна форма на стадії виклику.

«Піраміда роздумів» може виступати у якості:

- інструмента для синтезування складної інформації;
- способу оцінки понятійного багажу учнів;
- засобу розвитку творчого виразу.

Приклад 1: Яка роль США в сучасному світі?

Таким чином, місце методів і прийомів розвитку критичного мислення на уроці залежить від типу уроку, а отже, і від його структури. Методи та прийоми допомагають учням самостійно визначати напрям у вивченні теми і самостійно вирішувати проблеми.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що використання методики критичного мислення допомагає зробити уроки всесвітньої історії в 10–11 класах цікавішими і більш творчими, підвищити коефіцієнт корисної дії учнів на уроці. Але водночас ця методика вимагає від учителя ґрунтовної підготовки, продумування всіх етапів, кожного виду роботи, завдань, ширшого використання методичних новинок, що потребує значного напруження розумових і духовних сил. Результат такої роботи значно вищий, ніж за традиційної системи навчання.

Отже, цілком природно, що сьогодні вчителі історії мають потурбуватися про те, як підготувати майбутніх громадян до прийняття зважених рішень у житті в умовах швидкоплинних змін у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарук І. Методика розвитку критичного мислення учнів у процесі навчання всесвітньої історії / Ірина Бондарук // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2011. – Випуск 39. – Частина 2. – С. 88–95.
2. Десятов Д.Л. Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроці історії / Д.Л. Десятов // Історія в школах України. – 2007. – №9. – С. 32–38.
3. Ліпман М. Чим може бути критичне мислення / Метью Ліпман // Вісник програм шкільних обмінів. – 2006. – №27. – С. 21–25.
4. Пометун О.І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії / О.І. Пометун // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 1. – С. 3–7.
5. Терно С. Критичне мислення: чергова мода чи нагальна проблема / С.Терно // Історія в школах України. – 2007. – №4. – С. 42–44.

УДК 37.01.03

Михайличенко О. В.

доктор педагогічних наук, професор
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка

МУЗИЧНЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті йдеться про становлення інституцій музичної освіти – музичних шкіл, об'єднань, товариств, що поклали початок професійній музичній освіті на українських землях у другій половині XIX ст.

Ключові слова: історія музичної освіти.

Михайличенко О. В. Развитие музыкального образования на восточноукраинских территориях второй половины XIX ст. В статье идет речь о становлении институций музыкального образования –